

Takács Róbert

A provincializmussal szemben – a Kádár-korszak és a kulturális áramlás határai*

Magyarország a szovjet blokk ún. zárt társadalmi közé tartozott, amellyel szemben a nyugati – mindenekelőtt az amerikai – külpolitika a „fellazítás” taktikáját alkalmazta, Helsinki után pedig megfogalmazta a „nyitott társadalmak” bírálatát. Saját szövetségi rendszerén belül ugyanakkor Magyarország a Nyugat által is elismerten az egyik legnyitottabb kül-, gazdaság-, illetve kulturális politikát folytató országnak számított, sőt megkísérelte megfordítani e vádat, a határok nyitottságának – és a provincializmusnak – másfajta értelmezését kínálva. Az alábbi tanulmány azt vizsgálja, hogyan pozicionálta magát a hatalom és a magyar értelmiség a világra való nyitottság kérdésében 1956 után. Miképp látták a megszólalók a kulturális alrendszer helyzetét e tekintetben? A vizsgálatot a konkrét és szellemi határok átjárhatóságának, illetve annak kívánatosságának kérdését magába sűrítő fogalom, a provincializmussal kapcsolatos sajtódiskurzus kvalitatív tartalomelemzésével végzem el.

*

„– Már mi sem vagyunk olyan provinciálisak – tette hozzá mosolyogva. – Amerikai jazz és strip-tease található a Rue Pigalle-on, olasz pizza és lengyel vodka a legfinomabb csemegeboltokban és német gépek a gyárainkban, már amikor megengedhetjük magunknak” – mondja Albert Maltz amerikai író francia szereplője az amerikaiaknak a *Nagyvilág* által 1967-ben közölt novellában.¹ A novella és az azt közlő folyóirat a provincializmus problematikáját és ahhoz kapcsolódóan a határ és elhatárolódás kérdését sokoldalúan sűríti magába. A *Nagyvilág* a szovjet *Innosztrannaja Lityeratura* mintájára jött létre az 1956-os forradalom előtti hetekben, majd indult újra 1957 tavaszán. Nem csak önnön mítosza alapján lett a nyitottság szimbolikus orgánuma, amely a „határok” – művek előtti – megnyitását

* A tanulmány a *Nyugati hatások és transzferek a magyar kultúrában és tudományban az 1970-es és 1980-as években* című, NKFI-125374 számú kutatási program keretében készült.

¹ Maltz 1967: 1681.

hirdette a provinciális bezárkózással szemben.² Az idézet azonban egy olyan szerzőtől származik, aki 1953 előtt is „átjárt” a határokon, a „hollywoodi tízek”, a mccarthyizmus áldozatai közé tartozott, akinek művei sorra jelentek meg Magyarországon és a szovjet blokk többi országában.³ A fenti passzus ugyanakkor oly módon írja le a provincializmusból való kitörést, ami tulajdonképpen szintén provinciális dolognak számított. Illyés Gyulának tulajdonítják a mondást, miszerint „azt hívják provincializmusnak, ha valaki Bugacon úgy viselkedik, mintha Párizs közepén élne”.⁴ Más megfogalmazásban Ozorán tesz úgy, mintha Párizsban lenne, és Párizsban, mintha Ozorán. Maltz hősei Párizsban viselkednek úgy, esnek hasra a külföldi dolgok előtt, mintha Bugacon élnének.

Provincializmus – az elhatárolódás kifejezése

Ahogy Maltz novellájában, a provinciális vagy a provincializmus kifejezés számos esetben tűnt fel eposzi jelzőként vagy kapott eposzi jelzőt. A provincializmus volt árvalányhajás, pántlikás, zsíros, pohos, poshadt, begyepesedett, csikorgó, hínáros, szemhatárszűkítő, balkáni, malomalji. Míg provinciális lehetett gőg, pöffeszkedés, de még a „szexualizálás” is. Így látta legalábbis a kritikus Tabi László *Enyhítő körülmény* című darabjában⁵ a nemiség körüli vicceket.⁶

A provincializmus kifejezés a Kádár-kori nyilvános diskurzusban szinte kizárólag negatív konnotációban jelent meg. Olyasvalamiként, amely a kíváncsok értékek, célok ellenpontja. „Pártunk ugyanakkor fellép a konzervativizmus, az önelégültség, a népi hatalmat gyengítő dogmatizmus és provinciális kényelmesség ellen, amely a változások elodázásával saját, önző érdekeit véli védelmezni a haladással szemben” – fogalmazott az 1980-as évek végén a párt nyilvánosságpolitikájának kulcspozíciójából Lakatos Ernő.⁷ Így említése rendszerint elhatárolódással járt együtt, a provincializmus ellenpontja is megfogalmazást nyert. „A hazafiság a szülőföld okos szeretetével, a lokálpatriotizmussal kezdődik, de ez a szeretet sosem sekélyesedhet provincializmussá. A hazafiság a nemzetköziséggel

² A *Nagyvilág* első éveiről lásd: Takács 2015: 30–68.

³ Lásd: Maltz 1952, 1953.

⁴ Zalabai 1972: 786.

⁵ Tabi László vígjátékát 1967. február 2-án mutatták be a Madách Kamaraszínházban. Anynyira mégsem maradt „provinciális”, az MTI legalábbis arról számolt be, hogy a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül három másik magyar darabbal együtt a párizsi Marton ügynökség megvásárolta a komédia játsszási jogait. – [n. n.]: Tóték az élen 1967: 2.

⁶ Vajda 1967: 41.

⁷ Lakatos 1988: 13.

egybeforrva válik szocialista hazafisággá” – hangzott el Sarlós István szóbeli beszámolójában a Hazafias Népfront VI. kongresszusán.⁸ Ez az alapállás megfelelt az „antinacionalista nemzetépítés” kádári törekvésének is.⁹

A provinciális jelző utalhatott – elmaradott, alacsony – színvonalra is. Ez esetben az elhatárolódás magasabb nívót, az előre vivő célt szolgálta. Ezt az elképzelést abszolutizálta Székelyhidi Ágoston az *Alföld* című irodalmi folyóiratban 1964-ben. Tézise szerint: „színvonalas mű nem lehet provinciális, provinciális mű nem lehet színvonalas”.¹⁰ Ha pedig a provincializmus vagy annak meghaladása a színvonalal azonosítható, akkor a földrajziság felborulhat, a határok „kifordulhatnak”. Budapest is lehet itthoni viszonylatban provinciális, ha a művészi „értékviszonyok” nem tükrözik a centrum és periféria irányait, ha egy vidéki műhely, mondjuk a kaposvári Csiky Gergely Színház frissebb, a kor egyetemes tendenciáihoz elevebben kapcsolódik, mint a fővárosi teátrumok.¹¹ Tompa Gábor erdélyi rendező így érvelt a fenti gondolatot mellett: „a provincializmus nem földrajzi fogalom. Mucska lehet Londonban is. Gondoljunk arra, hogy Grotowski Lengyelország egyik kis városában teremtette meg laboratóriumát, vagy gondoljunk arra, hogy Újvidék az egyik jelentős színházi filmfesztivál színhelye, éveken át Harag műhelye volt.”¹²

Alapesetben azonban a provincializmus említése esetén a – centrumtól való – távolság és a minőség összhangban állt egymással, és a gyakran emlegetett provincializmus elleni küzdelem épp azt célozta, hogy ezek a viszonyok megváltozzanak, a távoli ne legyen törvényszerűen színvonalában gyengébb és művészi-intellektuális horizontjában szűkebb. Vagyis az ún. „kulturális forradalom” törekedett arra, hogy a „távolit” felhúzza a fejlettebb szintre, ahonnan új látóhatárok nyílnak meg.

Mindez értelmezhető a falu és város, illetve a vidék és Budapest közti határok, különbségek meghaladásaként. A kulturális sajtóban tipikus példái voltak ennek a vidéki folyóiratok, helyi rádiós szerkesztőségek munkájának, az 1980-as években a helyi tévéstudióknak az értékelései. Utóbbi kapcsán a *Magyar Nemzet* kritikus a helyi televíziózás indulását kísérő félelmekről írta: „Nem lesz-e újfajta »keltetőgépe« a provincializmusnak, vagy az egészségtelen lokálpatriotizmusnak?”¹³

⁸ [n. n.] Megkezdődött a Hazafias Népfront VI. kongresszusa 1976: 1. *Magyar Nemzet* 1976. szeptember 29. 1.

⁹ Lásd Földes György írásaiban: Földes 2015, 2020: 4–60.

¹⁰ Székelyhidi 1964: 950.

¹¹ A kaposvári színházról lásd: Eörsi 2013.

¹² Tompa 1987: 117.

¹³ Lőcsei 1985: 1.

Am szélesebb értelemben, az ország – elsősorban a vidéki városok, régiók – „fejlődésére” vonatkoztatva is érvényesült e provincializmus felszámolását üdvözlő szemlélet. A „szocializmus építését” láttatták olyan folyamatnak, amely képes megszüntetni az öröklött anyagi és szellemi elmaradottságot, vagyis a helyi szint provincializmusát. Különösen az 1960-as években esett sok szó a város és falu közötti különbségek eltűnéséről, amely a tudományos és technikai forradalom korában együtt járt a technológiai fejlődésbe vetett hittel. Ez az időszak ihletett olyan riportokat, amelyek a fejlődést az új és a régi átmeneti egymás mellett élésével szemléltették, de ahol minden szál a jövőbe vezetett.¹⁴ „A sár itt-ott valóban térdig ér, akadozik a szolgáltatás, kopott a falukép. Pásztó konzervatív, elmaradott parasztfalu volt. A felszabadulás után sem lendült előre az élet mintegy húsz esztendőn át. Azt mondják, Salgótarján és Balassagyarmat elvitte a pénzt. S ha 1965 óta megindult is a pezsgés, az építkezés, az új Pásztó felépítése még távoli feladat” – mutatta be például a nógrádi falut a *Népszabadság*, felsorolva a vívmányokat, hét új ipari üzem létesítését, az 500 főt foglalkoztató tsz új létesítményeit, a vízmű építését, a város csatornázását. „Provincia volna, ahol nem lehet élni? Ma már inkább a jó lehetőségek faluja, ahol előnyös állásokból lehet támadni a provincializmust” – vonja le az újságíró a következtetést.¹⁵ Miközben a fejlődés melletti elkötelezettség is lehetett provinciális, amennyiben a helyi érdeket nem igyekeztek összhangba hozni az országos érdekekkel, ami túlzott, kivagyiságot sugárzó beruházásokhoz is vezetett.¹⁶

Eggyel feljebbi léptéket képviselt a magyar és az európai szint összevetése. Ez a reláció a falu–város szembenállás mellett a fogalom másik magától értetődő – később taglalandó – értelmezési kerete. Létezett egy még magasabb szint, amely Európát a világgal vetette össze, és a túlzott Európa-centrikusságot látta globális perspektívában provincializmusnak. Mindez összhangban állt a két világrendszer globális küzdelmeivel, amelyben mindkét bloknak – mindenekelőtt persze a két blokk vezető államának – minden szférában jelen kellett lennie minden kontinensen. Mint azt az 1970-ben induló Világirodalmi Lexikon kapcsán megszólaló irodalomtörténész kifejtette, 1945 előtt, a Horthy-érában az európai horizont megőrzése önmagában haladó és humanista állásfoglalásnak minősítendő,¹⁷ de

¹⁴ Lásd: Wolfe 2005: 42–70.

¹⁵ Kékesdi 1970: 4.

¹⁶ Faragó 1963: 1.; Sólyom 1967: 4.; Horváth 1973: 1.

¹⁷ „A babitsi és a Szerb Antal-i [irodalomtörténetek] a Horthy-korszak mucsai provincializmusával, gyöngyösbokrétás-népszínműves szellemiségével szembe helyezkedve alakították ki a maguk angol, francia, német, olasz kultúrákra alapozott, hangsúlyozottan »nyugati« irodalomkoncepcióját. Így ennek megvolt a maga létjogosultsága: az angol, francia

a második világháború utáni világrendben már egy széles, az egész világra rálátó szemléletre van szükség. „A világ 1945-től kezdve rendkívül kiszélesedett és osztatlanná forrott, s ennek nyomán a világirodalom fogalma is elnyerte végre igazi, goethei ihletésű jelentését: *emberiség-irodalommá* lett, az egész földkerekség lakóinak szellemi tárházává, humánus lényegünk kifejezőjévé, az egyik leghatékonyabb összekötő kapocssá az azt gyarapító nemzetek között.”¹⁸

Ennek megfelelően a kolonizáció horizonttágító hatásaiból is kimaradó szocialista országoknak ekkor kellett felfedezniük ezeket a kontinenseket. „A teremtés napja rakétaként hagyja maga mögött a provinciális kísérletek kocogó szekerét: a földgolyó teljes felületében és az idők végtelen hosszában gondolkodva válik igazán korszerűvé, maivá” – dicsérte Orbán Ottó kötetét Tímár György.¹⁹ Hasonlóképp emelte ki a kritikus ugyancsak a Világirodalmi Lexikon kapcsán, hogy a korábbi, „az európai provincializmus» helyett gondos munkával tekintették át Földünk valamennyi népének irodalmát”.²⁰ Bár a magyar kiadáspolitikai, filmátvételi, ösztöndíjpolitikai stb. törekedett arra, hogy ezek a kötelek megteremtődjenek – és ennek megfelelően megjelent az európai provincializmus levetkőzésének gondolata –, messze nem ért el átütő mértéket.

Provincializmus – mint szellemi attitűd

„A provincializmus egyetlen oka a meg nem gondolt gondolat. A bűnös bátortalanság. A lényeges kérdések tudatos vagy öntudatlan megkerülése”²¹ – jegyezte le Spiró György a belgrádi Nemzetek Színháza kapcsán, hangsúlyozva, hogy a „provincializmus” Glasgow-tól Ugandáig ugyanezt takarja. E megközelítésben tehát a határok belül, az emberi gondolkodásban húzódnak.

A szellemi elzárkózás felszámolása a desztalinizációs időszakban vált tudatos kultúrpolitikai programmá. A provincializmus meghaladása mindenekelőtt azok számára vált hívószóvá, akik a modernizációt, a tudományos-kulturális fejlődést a nyugati – persze „haladó” és nem retrográd – eredmények átvételétől várták. E kontextusban válhatott akár a hangversenymenü szélesítése,²² akár a magyar tudósok megjelenése nemzetközi konferenciákon, az összehasonlító módszerek

irodalmak iránti rokonszenv a két háború között egyet jelentett a humanizmus, a műveltség és a demokrácia eszményeinek őrzésével.” Fenyő 1970: 1996.

18 Uo. – kiemelés az eredetiben.

19 Tímár 1963: 4.

20 [n. n.] A-CAL 1970: 4.

21 Spiró 1976: 89.

22 Breuer 1963: 8.

alkalmazása vagy a megmérettetést jelentő külföldi publikálás a provincializmus felszámolását szolgáló tetté.

Ám a kulturális szférától elrugaszkodva a provincializmus ellen ható folyamatként értelmezhető a nemzetközi személyes érintkezések sokasodása, a turizmus bővülése is.²³ Az országhatárok megnyílásától az ide utazók esetében sem csak gazdasági, hanem politikai hasznot, kedvezőbb megítélést is vártak. Ahogy a kiutazásoktól azt is várták, hogy a magyar közvélemény Nyugat-illúziói mérséklődnek, ha személyesen találkoznak a kapitalizmus árnyoldalaival is.²⁴

A desztalinizációs periódusban a – különböző mértékben a blokk minden országában bekövetkező – nyitás ugyanakkor Magyarország esetében nem csak egy évtizedes visszatérést jelentett. Az 1940-es évek rövid életű plurális kulturális és tudományos életét zárójelbe téve a megszólalók a rendszereken átívelő zártság, provincializmus korszakát is vázolták. A magyar képzőművészet esetében például az 1958-as brüsszeli világkiállítás, illetve velencei biennále jelenthetett olyan új kezdetet, amely egy több évtizedes provinciális bezárkózásnak vetett véget. „Két korszakkal korábban, még az első világháborúval szűnt meg a normális művészeti tárgy- és gondolatcsere Magyarország és a nagyvilág között, fél évszázadon át zárkózott el a hivatalos hazai művészeti élet a természetes és kétirányú közlekedés elől” – fejtette ki 1987-ben a Műcsarnok igazgatója, Néray Katalin.²⁵

Szintén a Horthy-korszak 25 évéhez „csapta hozzá” a Rákosi-érát a *Népszabadság* műkritikusa, amikor az expresszionista Egry József mellőzése kapcsán rótt fel „negyvenéves provincializmus”-t a magyar művészetpolitikának. A „közgondolkodás négy évtizedes, három évtizedes és tízéves gátlások, tiltások és reflexszé vált provinciális befeléfordulások után fedezte és tárta fel egyetemes kapcsolatait, élő és életet szállító hálózatait, amelyek a világ modern képzőművészetéhez kötik.”²⁶

Az 1980-as évekből visszatekintve tehát már hosszabb nyitott és zárt, provinciális és egyetemes horizontokat kitaró korszakok rajzolódtak ki. Ez megfelelt a kádári politika önképének, amely saját legitimitásának megalapozásában mind a Horthy-korral, mind – sokkal óvatosabban – a Rákosi-korral való szembeállítására is támaszkodott.

A szellemi provincializmus, nyitottság ellenpontjaként – többnyire 1945 előtti reflexióként – gyakran jelent meg a nacionalizmus, illetve a fasizmus. Fábry Zoltán felvidéki magyar író érvelt legkövetkezetesebben a fasizmus és provincializmus egylenyegűsége mellett. „A provincializmus kényelmes szemszög: önkönnyítés, de

²³ Lásd: Bencsik 2019.

²⁴ Buzási 1965: 6.

²⁵ Néray 1987: 77.

²⁶ Rózsa 1983: 13.

épp szűklátókörűsége avatja veszedelemmé: önnagyítássá. A fasizmus provincializmusának döntő meghatározója a minden militarizmus betonalapja: az önmagát Atyaúristennek tudó prosztó-típus: az őrmester! [...] A provincializmus: világellenesség, antiuniverzalizmus.”²⁷ Ezzel rokonítható Komlós János emlékezése Szerb Antalra, amelyben hangsúlyozta Szerb kiállítását „a fasizmus melegágya, a korlátozott provincializmus, a gatyás nacionalizmus és a bajszos magyarkodás ellen”.²⁸

Míg az 1950-es évek végén a népi írók sajátos kritikáját jelentette, hogy világlátottságuk elismerése mellett tagadták világra való nyitottságukat: a „provincializmusnak különleges formájáról van szó: világlátott, művelt emberek jellegzetes provinciális alkotásokat hoztak létre, mert mozgalmuk alapvetően nem kapcsolódott a magyarság politikai és társadalmi fejlődésének igazi útjához, nacionalizmusuk retrográd jellegű”.²⁹ A provincializmus elleni – széles értelemben vett kulturális – küzdelem tehát e fenti megközelítésben egyúttal antifasiszta, illetve a károsnak tartott nacionalizmus elleni kiállítás.

Kétfrontos harc a provincializmus ellen

A Kádár-kori antiprovincializmusban a kétfrontos harc motívumai is kirajzolódnak. A lemaradó, elzárkózó „szektás” típus mellett megjelent a szellemi restség másik pólusa is, a „revizionista” attitűd. Ezt az 1960-as években már egyre ritkábban nevezték sznob kozmopolitizmusnak, nyugatmajmolásnak, annál inkább kritikátlan átvételnek, gyökértelen vagy formai utánzásnak.

A nyugati minták pusztá átvételét különböző művészeti ágakban effajta provincializmusként értékelték. A filmművészetben például az 1960-as évek elején az olasz neorealizmustól kölcsönzött klisék felhasználása kapott kritikát. „A provincializmusnak ugyanis a nagyot akaró talajtalanság a lényege. És korunk hőseinek vázlatos, periférikus megjelenítése, a kapitalista társadalom magányos embereihez bizonyos fajta rokonítása, az utánérzés, a mai élet konfliktusainak feltáratlansága” azt jelzik, hogy a formai másolás a valóságfeltárás akadályá.³⁰

Mélyebb problémát okozott a Nyugaton az 1950-es években berobbanó drámai műfaj, az abszurd meghonosítása. A kultúrpolitika idegenkedése végig fennmaradt, a műfajt nem tartották elválaszthatónak „perspektívátlan” szemléletmódjától.³¹

²⁷ Fábry 1960: 467–468.

²⁸ Komlós 1958: 9.

²⁹ (Sz. M.) 1958: 438.

³⁰ Simó 1963: 1409.

³¹ Takács 2018: 215–230.

De említhetnénk a beatzene avagy a rock and roll és más könnyűzenei műfajok népszerűségét, a hazai változatok megjelenését, a beatzenekarok burjánzását. Kévsébé éles ideológiai viták mellett a provincializmus vádját vonta maga után a tévés krimidömping vagy az 1980-as években nyugati mintára készülő közönség-vonzó akciófilmek megjelenése is.

Leginkább a magyar értelmiségre továbbra is erős vonzerőt gyakorló Párizst társították a provinciális rajongással: „nemcsak a műveltség kötődik erős kötelekkel Párizshoz, hanem a sznobság is: a pesti sznobizmus, amely mély vidékiessége és eredendő provincializmusa miatt a legharsányabb, legotrombább és legagresszívabb széplelkűség a világon” – írta Komlós János 1962-ben.³²

Ám nemcsak a „nyugatmajmolás”, hanem még annak kritikája is lehetett provinciális, ha például annyira elrugaszkodott a valóságtól, hogy csak a kliséket halmazta. Mint például az *Üzlet az udvarban* című Kaposvárott játszott darab, amelyben az eszpresszótulajdonos uszályába kerülő, nyugatmajmoló „buta papagájfiúk és papagáj-lányok” Nyugat-imádatának bemutatása „komikus majmolása valamiféle provinciálisan elképzelt Broadway cájg-divatjának”.³³

A provinciális utánzást a szellemi restség mellett az önbizalomhiány és „önfeladás” számlájára írták. Vagyis attól provinciális egy kulturális teljesítmény, ha nem szerves, saját talaján kialakított, saját társadalmi valóságából építkező tartalommal, illetve e tartalomhoz rendelt formával jelentkezik.³⁴ Enélkül marad a forma provinciális utánzása. „Az epigonizmus mélyén tehát az van, hogy tagadják [...] azokat a mozzanatokat, amelyekkel a magyar fejlődés hozzájárult és hozzájárul a világtörténelmi fejlődés egészéhez. Emögött tehát egyfajta jelentéktelenség-tudat rejlik” – húzta alá Hermann István.³⁵ Szintén a szűrők szerepét hangsúlyozta Kardos László, a *Nagyvilág* főszerkesztője: „irodalmi kultúránkat nem az menti meg a provinciális jellegtől, ha buzgón nyomába szegődik a világ irracionalista, antiintellektuális, abszurdista neveseinek, de az sem, ha konokul zárt szemmel, a korszerű vagy esetleg csak egyidejű jegyek felismerése, megismerése nélkül folytatja hagyományait. De megmenekülhet a provincializmustól, ha a világirodalom tendenciáiból azt asszimilálja, amit organikus természetességgel, valódi és nem negélyezett affinitás révén asszimilálhat, úgy is mondhatni: amit asszimilálnia kell, amit nem asszimilálnia lehetetlen, ami az ő aktuális tartalmaival rokon.”³⁶

³² Komlós 1962: 3.

³³ Tamás 1960: 4.

³⁴ Hermann 1973: 14–22.

³⁵ Hermann 1974: 44.

³⁶ Kardos 1969: 96.

Vagyis recept a „szervetlen” helyett a „szerves fejlődés”, a külföldi – nyugati – minták megismerése, megszűrése, beillesztése, transzferek révén a magyar – és szocialista – kultúrába illeszkedő variáns kiérlelése. A „magyar (meg a többi!) provincializmus felszámolása nem akkor kezdődik s főleg nem akkor végződik, amikor utánozzuk az utolsó párizsi (New York-i, londoni) divatot, hanem amikor a magunk helyének ismeretében keressük meg azokat a tartós értékeket, amelyek csak öntudattal és egy-egy kultúra méltóságával építhetők be a nemzeti műveltség szerves építőelemévé”.³⁷

Provincializmus és haladás

Más megközelítésben a provincializmus ellenpólusa nem a nyitottság, hanem a progresszió volt. Ez a felfogás beleillett a szocializmusnak az 1960-as években még haladáshittel teli világszemléletébe. „A provincializmus nem művelődéskategóriai fogalom, hanem történelmi. Provincializmus ott van, ahol az ember nem látja meg a történelem fősodráit; provinciális gondolkodású az, aki az emberiség országútján kívül esik” – jelentette ki 1961-ben Király István.³⁸

Király István előbbi vagy Lukács György alábbi megfogalmazásában a haladás művészi-kulturális, ideológiai haladást takart. Lukács számára az számított haladónak, aki az emberiség egyetemes fejlődéséhez kapcsolódott. „Provincializmuson azt értjük, hogy a művészet egy kor fejlődésének tisztán lokális jellegű vonásait jeleníti meg mint az emberiség valóságos problémáit, jöllehet ezek valójában perifériális problémák. [...] egy bizonyos korban a társadalmi fejlődés bizonyos problémákat rendkívül élesen vet fel, és csak azok az írók válnak világirodalmiakká, akik ezeket a jelenségeket megfelelő mélységgel és határozottsággal tudják ábrázolni.”³⁹

Ezen az alapon látta Lukács György a magyar irodalmat jellemzően provinciálisnak, szemben Illyés Gyulával, aki éppen a kis népek kultúrájának – így a magyarnak – a világirodalmi jelentősége mellett kardoskodott. Illyés ugyanis nem az általános emberit, hanem az egyedit, a nemzetileg sajátos variánst – a „szervest” – tekintette elsődleges követelménynek: „legkevésbé azok az írók »provinciálisak«, akik provinciális témát dolgoznak fel; vagyis akik a saját feladatainkról, saját helyzetünkről beszélnek”.⁴⁰

³⁷ E. Fehér 1985: 7.

³⁸ Miklós 1961: 285.

³⁹ Almási 1969: 11.

⁴⁰ Illyés 1969: 24.

Illyés ezzel a hozzáállásával a magyar külügy „szövetségesévé” vált Helsin-ki után. Utóbbi ugyanis a harmadik kosárban ellensúlyozandó az emberi jogi és információs kérdéseket a kultúrában találta meg azt a kitörési pontot, amely egyszerre szolgálta a magyar kultúra – egyben a rendszer kultúrpolitikájának – nemzetközi propagandáját, és ahol a Nyugat nyitottsága magyar viszonylatban, adatokkal alátámasztható módon is elmarasztható volt. E törekvés már a belg-rádi értekezlet előtt megjelent, sőt Madridban konkrét eredményeket is hozott.⁴¹ Jelentős diplomáciai siker volt, hogy az Európai Kulturális Fórumot Budapest rendezhette meg 1985-ben. Ennek megnyitóján Köpeczi Béla művelődési miniszter is azt hangsúlyozta, hogy a magyar kultúrpolitika a bezárkózással, a provincializ-mussal szemben határozza meg önmagát. A kölcsönösség hiányát rótta fel nyugati partnereinek, és az európai sokszínűség jegyében követelt nagyobb nyitottságot a magyar kultúrának az összeurópai palettán: „Kulturális értékeink cseréje számos országgal a kölcsönösség jegyében történik. Egyes nyugati országokkal azonban ez a kölcsönösség – különösen a nyelvhez kötött alkotások esetében – alig jelent-kezik.”⁴² Vagyis a magyar érvelés szerint a Nyugat nem csupán azért provinciális, mert nem a haladás fő irányát képviseli, hanem azért is, mert az európai nagy nemzetek viselkedtek elzárkózó, provinciális módon a kis népek, köztük a szocia-lista országok kulturális eredményeivel szemben.

Persze időről időre megjelent a nyugati tudósításokban, hogy létezik a provinci-alizmus nyugati – svájci, amerikai stb. – kisvárosi változata is. Az 1970-es évek elején például Pintér István írt az amerikai riportútján megismert helyi lapszerkesztők és olvasók beszűkült világáról,⁴³ vagy állapította meg a magyar szemlélő az angol te-levízióról, hogy annak Anglia-központú hírműsoraihoz képest a Magyar Televízió Híradója kifejezetten széles látókörűnek számít,⁴⁴ s konstataulta a magyar műfordító, hogy a svédek számára Közép-Kelet-Európa gyakorlatilag nem létezik.⁴⁵

A haladás fogalma viszont visszavezet a földrajzi konnotációkhoz, mindenek-előtt a centrumhoz. Az 1940-es évek végén a magyar glóbuszon a „centrum” át-helyeződött keletre, a fejlődés kitüntetett központjává a szovjet világ vált. Mindez hivatalosan 1953 után sem kérdőjeleződött meg, a progressziót továbbra is a szo-cialista rendszer, a szocialista kultúra képviselte, ám egyre inkább ellentmondott ennek a gyakorlat, a „szovjet utópia” elillanása.⁴⁶

⁴¹ Takács 2019: 59–106.

⁴² Köpeczi 1985: 4.

⁴³ Pintér 1973: 6.

⁴⁴ Ungvári 1982: 133.

⁴⁵ Lontay 1965: 615.

⁴⁶ Lásd: Takács 2014: 132–149.

A desztalinizációs periódus nyitása a nyugati kulturális és tudományos érintkezések és hatások megsokszorozódásával járt együtt, mind több horgonyt vetve keletről nyugatra. Ám az tartotta magát, hogy a haladóbb társadalmi viszonyok között a nyugati kulturális transzfer hordozza a provincializmus veszélyét: „a szocialista magyar élet viszonyai között az jelenti a provincializmust, ha a hazai és az emigrációban élt szocialista írói hagyományok mellőzésével, szabad teret engedünk a dekadens polgári eszmeiség háborítatlan burjánzásának” – közölte a *Népszabadság* Bölöni Györgyre emlékezve.⁴⁷ A fentiekkel csengett egybe Edward Albee kritikája az amerikai provincializmusról, amelyet nem a vidék köldöknézésével, hanem a haladás perspektívájának elvesztésével azonosított: „Új-Karthágó nem más, mint az amerikai provincializmus. Az amerikai provincializmus a maga hivalkodásában, a maga estélyeivel, a maga szórakozásával, sem többet, sem kevesebbet nem mutat, mint hogy a modern polgári világ centruma provinciálissá süllyedt. Amerika nemcsak a provinciákban provinciális...”⁴⁸

A hatvanas-hetvenes években ezzel együtt egyre több minden került át a nyugati produktumok és szerzők közül is a haladás térfelére. A progresszió és a meghaladni ítélt, tehát provinciális közti határ egyre kevésbé Hegyeshalomnál húzódtott, hanem a haladás és a polgári dekadencia között. Így átmetszette az első és második világot, az amúgy elég sok mindent áteresztetni képes „vasfüggönyt”.

Mindez addig tartható, míg van a fejlődésnek kitüntetett központja. Talán nem véletlen, hogy Pethő Bertalan az 1980-as években írt a centrum – a haladáshit, a távlatok – elvesztéséről: „Provinciális az, ami távolesik a központtól, a legfejlettebb formáktól, az egyetemlegesen aktuális kérdésektől olyan korban, amelyekben van uralkodó központ, a fejlődésnek van kitüntetett iránya és vannak haladottabb fázisai [...] Amikor nincs többé abszolút hatalom, abszolút szervező központ, abszolút fejlődési irány és abszolút igazság, akkor igazi provincializmus sincs többé.”⁴⁹ E tendencia végpontja, a haladáshit megtörésének jele, hogy nemcsak felerősödött, hanem olykor az első nyilvánosságban is kifejezésre jutott a „provinciaélmény”. Bak Imre Nyugaton elismert magyar absztrakt festőt nem magasztalták volna a magyar provincializmusból kitörni vágyó európaiság képviselőjeként az 1980-as évek vége előtt.⁵⁰ Ahogy a magyar regényt sem minősítették volna sommásan provincializmusra ítéltnek, mivel nem játszódhat a világ centrumában: főhősei nem nagypolgárok a Plaza Hotelben, hanem egy IBUSZ-csoport tagjai a Balatonnál vagy legfeljebb a moszkvai Mir hotelben; kapcsolataik nem

47 Illés 1960: 10.

48 Hermann 1968: 43.

49 Pethő 1981: 310.

50 Nagy 1987: 73.

vezetnek a felső körökbe, nem fogyasztanak nagyvilági italokat, nem járnak márkás autókkal – a fogyasztói javaik is provinciálisak, Bambi a Coca-Cola ellen.⁵¹ Azokban az években, mikor a bestsellerlista éllovasai, Vyvian Fable, Leslie L. Lawrence angol néven publikáltak, hogy ne tűnjenek provinciálisnak, a fenti érvelés alapján az illyési világirodalmi jelentőség önáltatás. A Broadway ellen a Nagymező utca, Hollywooddal szemben a Budapest Filmstúdió, a Penguin Booksszal szemben a Szépirodalmi Könyvkiadó nem kelhet versenyre, provincializmusra van ítélve.

Összegzés

A provincializmus elutasításában sajátos egyetértés volt kultúrpolitikusok és alkotók között. Az MSZMP vezetése – kontrollált és szabályozott – nyitást hajtott végre a kultúrpolitikában, ami megteremtette a nemzetközi kapcsolatok újraépítésének és fejlesztésének lehetőségét. A javuló tájékozódási lehetőségek, formális és informális hálózatokba való bekapcsolódás azonban olyan mozgásokat is elindított, amelyek túlmentek a pártirányítás ízlésén és szándékain.

A kulturális vezetés elsősorban „elitista” nyitást pártolt, a provincializmus felszámolását az elitkulturában és a tudományban kívánta előmozdítani – összhangban az általános kultúrpolitikai célokkal. Az elitista nyitásnak nemcsak az volt az előnye, hogy az értelmiség és az alkotók körében oldotta a feszültséget, sőt enyhítette a nyugati produktumok, irányzatok elzártságából adódó – provinciális – túlértékeltségét, hanem az is, hogy e téren az államszocialista rendszerek is inkább versenyképesek voltak: jelentős regények, nemzetközi sikereket elérő – nem provinciális, hanem az egyetemes kultúra élvonalába tartozó – filmalkotások stb. ezekben az országokban is létrejöttek.

A provincializmus meghaladását a hivatalos kultúrpolitika a fenti értelemben nemcsak felkarolta, de öndefiníciójában is felhasználta. Magát a provinciális bezárkózást, begyepesedést maga mögött hagyó, a kulturálisan minden haladó értékre nyitott progresszió programját zászlajára tűző időszakként állíthatta szembe mind a Horthy-korral, mind a Rákosi-korral. Előbbi „nacionalista provincializmusával”, amely a haladó világtól zárta el az országot, és fordult a jövőtől a múltba, illetve utóbbi „dogmatikus provincializmusával”, amely súlyos hibát vétele a jövőorientált „jó haladás”-ban hitt, miközben fizikailag is el volt zárva a világtól.

Ugyanakkor az 1970-es évektől – a Helsinki-folyamat által motiváltan – egyre határozottabbá vált egy harmadik fajta provincializmus kritikája is. A harmadik

⁵¹ Sajó 1987: 18–20.

kosár területén ugyanis a kulturális statisztikákat a magyar fél a maga javára tudta fordítani: a magyar kulturális import mennyisége ugyanis a hagyományos, nagy nemzeti kultúrákkal – angol, francia, német, amerikai, francia – szemben jelentős többletet mutatott. A magyar kulturális diplomácia így kihasználhatta, hogy az egymást erősítő piaci szelekció s ideológiai idegenkedés – az „aranyfüggöny” és a fordított irányban is működő „vasfüggöny” – következtében a Nyugat elzárkózását, provincializmusát is felemlégethette.

Hivatkozott irodalom

- (Sz. M.) 1958: Az Irodalomtörténeti Intézet vitája a „népi” írók kérdéseiről. *Magyar Tudomány* (65.) 10. 436–438.
- [n. n.] 1967: Tóték az élen. *Esti Hírlap* 1967. december 16. 2.
- [n. n.] 1970: A-CAL. Megjelent a Világirodalmi Lexikon első kötete. *Magyar Nemzet* 1970. február 21. 4.
- [n. n.] 1976: Megkezdődött a Hazafias Népfront VI. kongresszusa. *Magyar Nemzet* 1976. szeptember 29. 1.
- Almási Miklós 1969: Magyar irodalom – világirodalom (Interjú Lukács Györggyel) *Kritika* (7.) 5. 5–15.
- Bencsik Péter 2019: *Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában (1945–1989)*. Budapest.
- Breuer János 1963: Egy esztendő hangversenyeseményeiről. *Népszabadság* 1963. június 25. 8.
- Buzási János 1965: Az ellentétek országa. 3. Egy magyar turista három nagy élménye. *Népszabadság* 1965. november 12. 6.
- E. Fehér Pál 1985: A nyitottság jegyében. *Népszabadság* 1985. október 26. 7.
- Eörsi László 2013: „Megbombáztuk Kaposvárt”. Budapest.
- Fábry Zoltán 1960: Peter Karvaš: Éjféli mise. *Irodalmi Szemle* (3.) 3. 464–472.
- Faragó Jenő 1963: Helyi és országos. *Népszabadság* 1963. május 31. 1.
- Fenyő István: Új világirodalmi lexikon Magyarországon. *Kortárs* (14.) 12. 1996–1999.
- Földes György 2015: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956–1988. 1-2*. Budapest.
- Földes György 2020: Nemzet és hegemonia – 1920–1990. *Múltunk* (65.) 4–60.

II. A HATÁR MINT KULTURÁLIS KONSTRUKCIÓ, A HATÁRTUDAT ÉS ÉRZÉKELESE

- Hermann István 1968: Vannak-e elveszett nemzedékek? (Két magyar és egy amerikai dráma bemutatója) *Kritika* (6.) 4. 37–44.
- Hermann István 1973: A kritika profilja. *Társadalmi Szemle* (25.) 4. 14–22.
- Hermann István 1974: Művészet és ideológia. *Társadalmi Szemle* (26.) 12. 41–51.
- Horváth József 1973: Helyi politika. *Népszabadság* 1973. június 12. 1.
- Illés László 1960: Magyarság – emberség. Bölöni György posthumus tanulmánykötete. *Népszabadság* 1960. március 1. 10.
- Illyés Gyula 1969: Magyar irodalom – világirodalom. *Kritika* (7.) 7. 14–25.
- Kardos László 1969: A világirodalom fogalma és problematikája. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* (26.) 1–4. 81–97.
- Kékesdi Gyula 1970: Pásztói párbeszéd. *Népszabadság* 1970. március 19. 4.
- Komlós János 1958: Európaiság és magyarság. *Magyar Nemzet* 1958. július 6. 9.
- Komlós János 1962: Párizs Pestről és Párizsból. *Magyar Nemzet* 1962. január 17. 3.
- Köpeczi Béla 1985: Feladatunk az értékek terjesztése. *Népszabadság* 1985. október 17. 4.
- Lakatos Ernő 1988: A reform – a szocializmus önmegújításának eszköze. *Világosság* (29.) 1. 13.
- Lontay László 1965: Svéd Lelkiismeretvizsgálat. *Nagyvilág* (10.) 4. 614–616.
- Lőcsei Gabriella 1985: Helyi tévéláncok. *Magyar Nemzet* 1985. február 28. 1.
- Maltz, Albert 1952: *Ember az országúton*. Budapest.
- Maltz, Albert 1953: Boldogság. In: L. Borovoj (szerk.): *Amerikai elbeszélők*. Budapest.
- Maltz, Albert 1967: A festmények. *Nagyvilág* (12.) 11. 1681.
- Miklós Róbert 1961: Az élő magyar irodalom kérdései. *Irodalomtörténet* (49.) 1–4. 282–285.
- Nagy Zoltán 1987: Egy geométer „színeváltozása”. Bak Imre kiállítása a Műcsarnokban. *Művészet* (28.) 11–12. 72–77.
- Néray Katalin 1987: A magyar művészet nemzetközi kapcsolatai. *Nyelvünk és Kultúránk* 67. 76–79.
- Pethő Bertalan 1981: Takáts Gyula provinciája. *Kortárs* (25.) 2. 319–311.

- Pintér István 1973: Ajándékba kapott riportok. 4. Sajtószabadság. *Népszabadság* 1973. április 27. 6.
- Rózsa Gyula 1983: A 100 éves Egry József. *Népszabadság* 1983. március 12. 13.
- Sajó András 1987: Provincialitásunk mint befogadhatatlanság. *Kritika* (25.) 10. 18–20.
- Simó Jenő 1963: Új filmek hullámverése. *Kortárs* (7.) 9. 1405–1412.
- Sólyom József 1967: A döntőbizottságok megváltozott szervezete és szerepe. *Népszabadság* 1967. november 22. 4.
- Spiró György 1976: Miről szólt a Nemzetek Színháza? *Mozgó Világ* (2.) 1. 87–89.
- Székelyhidi Ágoston 1964: Új képzőművészeti műhelyek. Jegyzetek a hajdúböszörményi és a tiszacsegei művésztelepről. *Alföld* (15.) 10. 950.
- Takács, Róbert 2014: The Vanishing Soviet Utopia in Hungary in the Light of de-Stalinization – Soviet Union as the Land of Modernization in the Hungarian Press 1950–1958. *Central European Papers* (2.) 1. 132–149. (<https://doi.org/10.25142/cep.2014.009> – letöltés: 2022. április 24.)
- Takács Róbert 2015: Szovjet és magyar nyitás a kultúrában Nyugat felé 1953–1964. *Múltunk* (60.) 3. 30–68.
- Takács Róbert 2018: Az abszurd dráma Magyarországon az 1960-as és 1970-es években. In: Balázs Eszter – Koltai Gábor – Takács Róbert (szerk.): *Homoklápátolás nemesércért*. Budapest, 215–230.
- Takács, Róbert 2019: Hungarian Foreign Policy and Basket III in the Cold War Confrontation from Helsinki to Madrid. *Múltunk*. Special Issue. 59–106.
- Tamás István 1960: Üzlet az udvarban. *Magyar Nemzet* 1960. december 7. 4.
- Tímár György 1963: A teremtés napja. *Magyar Nemzet* 1963. október 1. 4.
- Tompá Gábor 1987: A megálmodott színház. *Korunk* (46.) 2. 117.
- Vajda György Mihály 1967: Vidám esték. *Kritika* (5.) 4. 41.
- Wolfe, Thomas C. 2005: *Governing Soviet Journalism. The Press and the Socialist Person After Stalin*. Bloomington–Indianapolis.
- Zalabai Zsigmond 1972: A tárgyilagos indulat költője (Tapogatózás Illyés Gyula versvilágában) *Irodalmi Szemle* (15.) 9. 786.